

6.

Boer en gezin

De sociologisering van het boerengezin

Na de Tweede Wereldoorlog trad een verandering op in het gezinsleven van boeren. Hun gezinnen gingen steeds meer lijken op die in de steden. Stedelijke waarden en normen drongen binnen. De geldstromen op de boerderij werden gescheiden: huishoudgeld en bedrijfskapitaal kwamen niet langer uit dezelfde pot. Steeds vaker gingen kinderen studeren. Gezinsleven en het werk op de boerderij moesten in de ideale modellen twee naast elkaar existierende entiteiten worden. Overheid en verzuilde organisaties drongen aan op deze veranderingen. Heeft de modernisering daar werkelijk voor kunnen zorgen?

Inleiding

‘Het leven wordt een stuk leuker met een vrouw over de vloer’, zo opende Yvonne Jaspers op 4 november 2004 de eerste uitzending van de uiterst succesvolle KRO-serie *Boer zoekt vrouw*. De formule van het programma bleek zeer aantrekkelijk. Tien vrijgezelle boeren presenteerden zich in de eerste uitzending in de hoop via deze weg een levensgezellin te vinden. Vervolgens konden geïnteresseerde vrouwen een brief sturen. Na een paar selectierondes bleven uiteindelijk vijf boeren met elk drie potentiële kandidaten over. Die laatsten werden uitgenodigd naar de boerderij te komen, waar de heer des huizes na enige tijd een keus maakte tussen hen. In het beste geval had dat uiteindelijk een gelukkig gehuwd stel tot resultaat. Ongeveer veertig tot vijftig procent van de kandidaten vond op deze wijze een langer durende relatie. Het individuele geluk van de deelnemers legde de omroep geen windeieren: het programma was bovenal een kijkcijferkanon. Het behoorde tot de best bekeken programma’s in Nederland ooit. Sindsdien hebben mediasociologen zich talloze malen gewaagd aan de analyse van het succes, zonder overigens tot een eenduidig antwoord te kunnen komen.¹

Over de herkomst van het programma lopen de mening uiteen. Het is in elk geval gebaseerd op een Engels format uit 2001: *Farmer wants a wife*. Volgens de

---

¹ Zie in dezen bijvoorbeeld: Eva-Anne Le Coultre, *Echte boer zoekt dito vrouw. Liefde in tijden van media* (Amsterdam: Babel & Voss Uitgevers, 2012).

ene versie zou het tijdschrift *Country and Living* het oorspronkelijke idee hebben bedacht.² Anderen beweren dat de Britten het hebben gekopieerd van het in 1983 uitgezonden Zwitserse programma *Bauer sucht Bäuerin*.³ Succes heeft meestal vele vaders. Het Zwitserse programma was te zien in een tijd dat veel boeren daadwerkelijk moeite hadden een geschikte partner te vinden. Zij hadden sinds de jaren vijftig een slechte naam op de huwelijksmarkt. Ook in Nederland bleken velen van hen geen vrouw te kunnen vinden. Boerendochters, hun traditionele huwelijkspartners, zochten hun heil in de stad om te studeren of te werken en peinsden er niet over terug te keren naar hun dorp. Het Landbouwschap publiceerde in 1958 het rapport *Stedeling en Boer*. De subtitel expliceerde waarover het ging: een empirisch onderzoek naar de meningen en gevoelens van stedelingen over de agrarische bevolking. Een onderzoeksbureau hield 540 mondelinge enquêtes in Amsterdam, Leiden, Delft, Alkmaar, Hoorn, Enschede, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden. Die keus garandeerde geen representatief beeld, maar dat is nu minder relevant. Het gaat er namelijk om wat er zoal opborrelde bij willekeurige stedelingen als het boerenleven ter sprake kwam. Eén van de vragen was bedoeld om de sociale afstand tussen stedeling en boer te bepalen. Hoeveel verwantschap voelde de stadsmens met de landbouw bedrijvende medemens? Om dat zo eerlijk mogelijk te meten, wierpen de enquêteurs het meest dierbare bezit van menig ouder in de strijd: de dochter. 'Hoe zou u het vinden wanneer u een dochter had die met een boer trouwde?' Vervolgens kon de respondent kiezen uit: 'afschuwelijk, niet leuk, zou me niet kunnen schelen, wel leuk of erg leuk'. De boer scoorde tussen ergens tussen 'niet leuk' en 'zou me niet kunnen schelen'. Waarom wezen mensen een boer als schoonzoon af? 'Gebrek aan cultuur en vertier, weinig comfort op de boerderij, hard leven, hard werken' scoorde als categorie 39 procent. Deze werd gevolgd door 'aanpassing voor de dochter aan het boerenleven is moeilijk' met 33 procent. Bijna een kwart vond 'boeren antipathiek', 3 procent vreesde voor een armoedig bestaan en 2 procent stelde dat een boer geen goede echtgenoot was.

In hun commentaren staken de geënquêteerden hun mening over de Nederlandse boer niet onder stoelen of banken. Een Amsterdamse vrouw meende: 'Een boer is zo verschrikkelijk lomp' en een Leeuwarder nam helemaal geen blad voor de mond: 'Zijn nooit mensen geweest, vroeger behandelden ze de mensen als honden en nu evenzo'. Twee plaatsgenoten van de laatste stelden achtereenvolgens: 'Aangezien als minderwaardig volk, buitengesloten uit de maatschappij' en 'Je trouwt wel het allerminst met een boer. Omdat hij echt boertig is'. Een Leidenaar wist: 'Eigenaardig slobberig beroep' en een vrouw uit Enschede deed er nog een schepje bovenop: 'Ik vind boeren te vies – denk er met afschuw aan, dat ik bij mijn dochter zou moeten eten, als die met een boer

² Japke-D. Bouma, "Bauer søger une femme," *NRCWeekblad* 19-02-1011: 10-14, aldaar 11.

³ <http://www.sueddeutsche.de/kultur/544/313451/text> (geraadpleegd 30-03-2010).

zou zijn getrouwd'. Een inwoner van Delft ten slotte vatte het aanstaande leven van een boerenbruid samen met: 'Altijd slavenwerk voor zo'n meiske'.⁴ Ook veel boerendochters voelden niets meer voor een bestaan op het boerenbedrijf. Lange werktijden, geen vakantie, onzeker inkomen, het waren allemaal factoren die het voor boeren moeilijk maakten een geschikte huwelijkspartner te vinden. Deze houding van boerendochters werd bevestigd door onderzoeken van Daisy Stork-van der Kuyl die in de jaren vijftig en zestig Groningse en Drentse boerinnen interviewde: 'velen die met een Groninger boer verloofd zijn, en ettelijke reeds getrouwde vrouwen gaven volmondig toe, dat ze van tevoren nooit een boer als echtgenoot wensen. Jonge meisjes, nog niet verloofd met een boer, zeggen om strijd: Ik geen boer! Ik nooit een boer!'.⁵ Overigens bleek de mening van ouders bij een onderzoek van de Stichting Public Relations van de Land- en Tuinbouw in 1975 veel minder negatief geworden: ruim 80 procent vond het niet bezwaarlijk als hun dochter met een boer trouwde.⁶ In 1987 was dat percentage zelfs opgelopen naar 90.⁷ De dochters was niets gevraagd. Uit onderzoek van de Landbouwwuniversiteit Wageningen was overigens nog kort daarvoor gebleken dat tweeduizend boerenzonen nog steeds moeite hadden een vrouw te vinden.⁸

De Zwitserse boeren die begin jaren tachtig meededen aan het programma *Bauer sucht Bäuerin* hadden geluk: zes van de zeven trouwden na afloop van de uitzendingen en toen een krant hen na 25 jaar opzocht bleken vier stellen nog steeds bijeen te zijn. Begin jaren tachtig, toen de kijk van de gemiddelde Nederlander op het boerenleven nog steeds tamelijk negatief was, zou dit programma niet zijn aangeslagen bij het publiek, maar blijktbaar was er aan het begin van het nieuwe millennium een nieuw idee over het boerenleven ontstaan. Waar de boer in de jaren tachtig nog als een zielenpoot werd beschouwd die hulpeloos op zoek was naar een vrouw, gold hij namelijk nu als een hardwerkende man die geen tijd had om een vrouw te zoeken.⁹

'Boer zoekt vrouw' is natuurlijk amusement, hoewel voor de meeste deelnemers ook een zeer serieuze zaak. Het programma tracht vooroordelen over het boerenleven te ontzenuwen, maar volgens sommige critici ging dat gepaard met een nieuwe idealisering. Zo kopte het *Brabants Dagblad* in januari 2008 'KRO strooit veel suiker op het boerenbestaan'.¹⁰ De krant wees op de keerzijde van

⁴ *Stedeling en boer. Rapport in opdracht van jet Landbouwschap, uitgebracht door Vorm n.v. te Amsterdam* ('s-Gravenhage, [1958]), 163-164.

⁵ D.M.E.A.J. Stork-van der Kuyl, *De boerin van nu en straks. Vrouwen in een veranderende plattelandssamenleving* (Assen: Van Gorcum, 1966), 26.

⁶ Archief NAHI, Archief Stichting PRLT, Omnibus onderzoek oktober 1975: De boer. Een onderzoek naar het beeld dat bestaat van de boer. Aangeboden aan Stichting Public Relations Land- en Tuinbouw.

⁷ *Boerderij en Maatschappij. Een onderzoek naar het beeld van de boer* (Den Haag/Doetichem: NIPO, 1987), 23.

⁸ *Trouw* 21-8-1987; *De Volkskrant* 21-8-1987.

⁹ Bouma, „Bauer søger une femme“, 11.

¹⁰ René van der Lee, "KRO strooit veel suiker op het boerenbestaan," *Brabants Dagblad* 16-1- 2008.

het boerenbestaan, want gedurende de tijd dat de Nederlandse kijker een seizoen lang naar het programma keek, waren er tientallen boeren gestopt met hun bedrijf. Die harde werkelijkheid was geen onderwerp voor het programma. ‘Boer zoekt vrouw’ was een romantisch datingprogramma met als context het idyllische platteland. Boeren bleken vaak wat hulpeloze mannen die een leidende vrouwenhand nodig hadden. Zo schreef een redacteur van het tijdschrift *De Boerderij* in 2008 in een artikel getiteld ‘Stuntels in Boer zoekt Vrouw’: ‘Veel boeren zijn bepaald niet zelfredzaam. Ze kunnen niet zelf koken, wassen, nieuwe kleren kopen of boodschappen doen. Dat doet hun moeder. Soms krijgen ze er nog voor betaald ook. Moet dat allemaal op tv? Is dat de indruk die agrarisch Nederland wil maken op de samenleving?’¹¹ Toch slaagde de KRO in zijn opzet. De aanvankelijke scepsis bij menig boerenorganisatie verdween als sneeuw voor de zon. Opvallend was dat een aanzienlijk deel van de boerenbevolking zich herkende in het programma. Volgens bijna de helft van de 650 Nederlandse veehouders en akkerbouwers die meewerkten aan een enquête van een Wageningse onderzoeksbureau, bood het tv-programma *Boer zoekt Vrouw* een realistische kijk op het boerenleven. Van de ondervraagden vond 38 procent dat de serie het boerenleven niet goed weergaf, terwijl 13 procent geen mening had over het programma. Met name melkveehouders, eigenaren van gemengde bedrijven en varkenshouders vonden het populaire programma realistisch. Pluimveehouders bleken iets minder positief.¹²

De programmamakers hadden ook een heel andere categorie mannen kunnen kiezen, bijvoorbeeld middenstanders die een vrouw zochten. Ook voor deze groep geldt dat zij hard moeten werken en dat gezinsleven en arbeid vaak door elkaar lopen. De keus voor de groep van boeren is mede gebaseerd op de veronderstelling dat tussen boerenleven en burgerlijk bestaan een wereld van verschil ligt. Burgers zouden maar weinig begrijpen van het boerenleven. Een programma over boeren bood daarom voor de kijkers de mogelijkheid in een onbekende wereld te gluren. ‘Het moet geworteld zijn in de gemeenschappelijk gevoelde traditie van een land, iedereen in Nederland kent wel een familie met boerenwortels. En het moet mooie, verstilde beelden van romantische natuur kunnen opleveren. Om die reden werkt het dus niet met lassers, bakkers, ijsmakers of ijzersmeden’, analyseerde een van de programmamakers.¹³ De vraag is of dat verschil werkelijk zo groot is. Zijn de waarden, normen en gedragingen van het moderne boerengezin zoveel anders dan van de burgers in de stad?

¹¹ <http://www.boerderij.nl/1044625/Landbouw/Weblogs/Stuntels-in-Boer-zoekt-Vrouw.htm> (geraadpleegd 1-4-2010).

¹² Geelen Consultancy te Wageningen, <http://www.communicatieonline.nl/nieuws/bericht/boer-zoekt-vrouw-geeft-boerenleven-goed-weer> (geraadpleegd 1-6-2009).

¹³ Bouma, „Bauer søger une femme“, 11.

Rurale gezinssociologie

Na de Tweede Wereldoorlog leek de diepe kloof tussen plattelanders en stedelingen vrijwel verdwenen, althans in sociaal opzicht. Door de opkomst van de massamedia, met name de televisie, en de grotere mobiliteit van de bevolking werden de sociologische en culturele verschillen tussen stad en platteland geringer. De overheid en ook particuliere instellingen hebben deze nivellering actief bevorderd. Het boerengezin werd in zijn dubbele functie, namelijk als productie- en consumptie-eenheid, al in de jaren vijftig beschouwd als een constructie met een verlopen houdbaarheidsdatum. Die vermenging van functies kwam noch de modernisering van het bedrijf, noch het eigentijdse gezinsleven ten goede. Het plattelandsgezin moest daarom net als de gezinnen in de stad steeds meer aan het ideaalplaatje van het moderne westerse gezin voldoen: een gezin met twee tot drie kinderen die na de lagere en middelbare school het liefst nog een vervolgopleiding bezochten en waar materiële waarden (huis, tuin, televisie en auto) een belangrijke bijdrage leverden aan het geestelijk welzijn. Het gezinsleven van de boer moest los komen te staan van het dagelijkse zorgen voor het bedrijf. Anno 2010 is het boerenbedrijf echter nog steeds een gezinsbedrijf, waar gezinsleven en bedrijfsmatige activiteiten in veel gevallen samengaan. Opvallend is dat een aantal vrijgezelle boeren in de eerste uitzendingen van *Boer zoekt vrouw* bekende dat zij ook behoeften hadden aan een vrouw die het werk op de boerderij zou steunen, niet als knecht maar als medemanager.¹⁴ De modernisering, die een veel striktere scheiding tussen werk en privé veronderstelde, is dus slechts gedeeltelijk uitgekomen. Deze conclusie roept de vraag op hoe en waarom sociale tradities met betrekking tot gezin en bedrijf zich in de gemoderniseerde wereld opnieuw nestelen in het boerenbestaan en hoe die zich verhouden tot de inkomensstrategieën van boerengezinnen.

In de literatuur worden verschillende termen gehanteerd om de ‘werkelijkheid’ van het boerenbedrijf te omschrijven. De begrippen (boeren)gezinsbedrijf, boerengezin en agrarische huishoudens duiden bijvoorbeeld elk een of meerdere aspecten van het boerenbestaan aan.¹⁵ Gezinsbedrijf verwijst vooral naar een economische functie, het gezin als productieve eenheid, terwijl bij het begrip boerengezin vooral de sociologische oftewel de familiecontext centraal staat.¹⁶ Agrarisch huishouden herbergt beide aspecten, dus productie-eenheid en samenlevingseenheid, in zich. Voor historici is dat onderscheid van groot belang, omdat agrarische huishoudens zich in afzonderlijke regio’s en tijdsperiodes in verschillende vormen manifesteerden. Het uitgebreide huishouden op en rond een boerderij in de feodale middeleeuwen, met allerlei familieleden, inwonende

¹⁴ <http://boerzoektvrouw.kro.nl> (geraadpleegd 2-4-2010).

¹⁵ Vergelijk: S.I. Zwart, *Agrarische huishoudens* (Wageningen: s.n., 1990), 23.

¹⁶ Zie ook: H.J. de Haan, “Images of family farming in the Netherlands,” *Sociologia Ruralis* 33, nr. 2 (1993): 147-166, aldaar 163.

meiden en knechten, en soms ook slaven, laat zich niet gemakkelijk vergelijken met het moderne gezinsbedrijf dat vaak niet meer omvatte dan de ouders met hun kinderen. De sociale samenstelling was anders, de inkomensstrategieën verschilden en ook de sociaalpsychologische relaties binnen de huishoudens kenden andere patronen.¹⁷ Ook verschillen de opvattingen over de vraag wanneer sprake is van een gezinsbedrijf. Volgens sommigen moet om van een gezinsbedrijf te kunnen spreken honderd procent van de inzet van de arbeid op het bedrijf van gezinsleden komen, anderen trekken de grens bij vijftig procent.¹⁸

In de industrialiserende samenleving vond een geleidelijke sociologisering van het boerenbestaan plaats. Hiermee duiden we aan dat het boerengezin een object van studie en maatschappelijke zorg werd. Deze sociologisering als maatschappelijk fenomeen was een product van het burgerlijk beschavingsoffensief van de vroege liberale samenleving. Toen deze liberale samenleving tussen 1880 en 1920 overging in de verzuilde samenleving, kwam deze sociologisering sterk onder invloed van christelijke waarden en normen te staan. Weliswaar richtte het beschavingsoffensief zich toentertijd vooral op de stedelijke arbeidersgezinnen, maar op den duur had het ook uitstraling naar de sociaal zwakkere boerengezinnen. Een van de pioniers op dit vlak was de Brabantse geestelijke pater Gerlacus van den Elsen (1853-1925).¹⁹ Deze 'boerenapostel' zette zich vooral in voor de noodlijdende arme Brabantse boeren en stond aan de wieg van de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB) en de Boerenleenbank. Een ander veel aangehaald voorbeeld is de van oorsprong protestantse arts P.A. Barentsen, die een sociografie maakte van de katholieke bevolking van de Brabantse Kempen.²⁰

De meer systematische sociologisering van het boerengezin vond vooral na de Tweede Wereldoorlog plaats. In de naoorlogse rurale gezinssociologie is de invalshoek van de studies over boerenbedrijf en gezin door de tijd heen sterk beïnvloed door de elkaar afwisselende paradigma's. Zo was de aandacht in de jaren vijftig en zestig voor het gezin – de tijd van de Wageningse vernieuwingsdrang onder ruraal-sociologen – vooral gefocust op de moderniseringsthese, of anders gezegd de sociologische en economische vernieuwing van het boerenleven.²¹ In de jaren zeventig, toen de meer structuralistische visies overheersten, stond de

---

¹⁷ E. Karel, E. Vanhaute en R. Paping, "The Low Countries 1750-2000," in: *Making a Living. Family, Income and Labour. Rural economy and society in North-western Europe 500-2000*, red. E. Vanhaute et al, 184-207 (Turnhout: Brepols Publishers, 2011).

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: J. de Hoogh, *Enkele beschouwingen over de economische organisatie van de landbouwproductie. Openbare les* (Wageningen: H. Veenman & Zonen, 1967), 3.

¹⁹ P. Hollenberg, Gerlacus van den Elsen. *Emancipator van de Noordbrabantse boerenstand 1853-1925* ('s-Hertogenbosch: Zuid-Nederlandsche Drukkerij, 1956).

²⁰ P.A. Barentsen, *Het oude Kempenland. Een proeve van vergelijking van organisme en samenleving* (Groningen: Noordhoff, 1935).

²¹ E.W. Hofstee, "Veranderend platteland," *Landbouwkundig Tijdschrift, Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwkundige Ingenieurs* 74, (1962): 671-690.

vraag centraal of en hoe het agrarische gezinsbedrijf als een restant van de traditionele maatschappij in de industrieel-kapitalistische samenleving kon overleven. De ruraal-socioloog H.J. de Haan beantwoordde deze vraag met de stelling dat in geïndustrialiseerde samenlevingen het boerengezinsbedrijf in veel opzichten een paradoxaal fenomeen was, omdat de incorporatie van economische activiteiten in familierelaties zich scherp onderscheidde van de dominante industriële productiewijze.²² De modernisten stelden overigens al in de jaren zestig de vraag naar de overlevingskracht van het gezinsbedrijf. Landbouwsocioloog en modernist E.W. Hofstee gaf geen antwoord op de vraag, maar noteerde hem wel.²³ EEG-commissaris Landbouwzaken Sicco Mansholt was rond 1968 vrij stellig in zijn mening dat voor gezins- en eenmansbedrijf geen toekomst was weggelegd. In december 1968 verscheen het tweede plan-Mansholt, dat voorzag in een rigoureuze sanering van de landbouw in tien jaar tijd. Op 16 februari 1968 had Mansholt bij de Groninger Maatschappij van Landbouw al de aanval geopend op het traditionele gezinsbedrijf en het eenmansbedrijf. Hij beschouwde ze als economisch inefficiënt en vanuit sociaal perspectief achterhaald. Hij opteerde voor bedrijven van vijfhonderd tot duizend hectare, geëxploiteerd door groepen van vijf boerenondernemers. Overigens ontstond onder boeren in Europa dermate veel verzet tegen de plannen van Mansholt dat die spoedig weer in de ijskast verdwenen.

Rond 1968 waren de elementen uitgekristalliseerd die de aanzet gaven tot een structuralistisch georiënteerde en vaak door rigide marxistische opvattingen gedomineerde discussie. Grondtoon van de discussie was dat het gezinsbedrijf in de landbouw feitelijk een anomalie was in de industrieel-kapitalistische centrumlanden, dat wil zeggen de westerse wereld.²⁴ Veel studies naar het boerengezinsbedrijf vonden in de jaren zeventig plaats op een tamelijk modelmatig en abstract niveau. Ze hadden soms wat weinig aandacht voor de (dagelijkse) praktijk. Vanuit theoretische concepten kon men stellen dat het gezinsbedrijf een moeilijk verklaarbare productie-eenheid was binnen de industrieel-kapitalistische productiewijze, maar in de praktijk bestond het eenvoudigweg binnen de reëel existende economische verhoudingen.

In de loop van de jaren tachtig verschenen, mede als gevolg van de opkomst van de vrouwenstudies, publicaties die de boerin-huisvrouw als uitgangspunt kozen. Tegelijkertijd werd een balans gezocht tussen de structuralistisch-deterministische benadering (structuren bepalen de handelingen van de mens) en de meer actorgerichte analyses (de handelende mens maakt de structuren).²⁵ Dat

²² H.J. de Haan, "Images of family farming in the Netherlands", 147.

²³ E.W. Hofstee, *Fundamenteel sociologisch speurwerk in het kader van landbouwwetenschappelijk onderzoek* (Wageningen: Landbouwhogeschool, 1960), 18.

²⁴ Zie bijvoorbeeld: N. Koning, "Agrarische gezinsbedrijven en industrieel kapitalisme," *Tijdschrift voor. Politieke Economie* 6, nr.1 (1982): 35-66, aldaar 65-66.

²⁵ Zie bijvoorbeeld: L. Klaver en S. Zwart, *De complexe verhouding tussen familie en bedrijf in de landbouw* (Wage-

gezinsbedrijven nog steeds de kern van de landbouwsector vormen – bijna negentig procent van de landbouwbedrijven zijn familiebedrijven – staat buiten kijf. Het is echter een ander soort gezinsbedrijf dat al lange tijd dominant is. Op de zeer moderne bedrijven is de boer in de eerste plaats een manager die met behulp van kapitaal van de bank een onderneming leidt. Naarmate het bedrijf meer in de tradities wortelt, zal gezinsarbeid in meerdere of mindere mate nog worden ingezet op het bedrijf, zo nodig in de vorm van niet-landbouwgebonden additionele werkzaamheden.

In historisch onderzoek neemt recent de vraag welke strategieën huishoudens in de 19e en 20e eeuw ontwikkelden om te overleven een belangrijke plaats in. Daarbij gaat het zowel om inkomensstrategieën als opvolgingsstrategieën. Veelal wordt verondersteld dat in het verleden slechts één tamelijk ideaaltypisch model daarin centraal stond, namelijk het model waarin oudste zoon de vader opvolgt. Dit betekende ook dat het driegeratie huishouden op boerenbedrijven een veel voorkomend verschijnsel was. Studies wijzen er echter steeds meer op dat dit ideaaltypische model veel minder dominant is geweest dan verondersteld wordt. Overlevingsstrategieën werden sterk bepaald door de omstandigheden en droegen daardoor minder vaak een modelmatig karakter.²⁶ Dit type onderzoek richt zich vooralsnog vooral op de periode voor 1900, maar er is geen reden om dezelfde vraag naar inkomensstrategieën niet voor de 20^e en 21^e eeuw te stellen.

Gezinsvorming speelt zich af in de driehoek: economische noodzaak – sociale en culturele omstandigheden – sociaal-individuele behoeften (affectiviteit en zorg). Daarbinnen ontwikkelt een individu een bewuste of onbewuste strategie. Vrijwel elk onderzoek zoekt min of meer naar een waardebeoordeling van deze drie factoren. Voor boerengezinnen gaat deze vuistregel net zo goed op als voor elk ander gezin. Aangenomen wordt – hoewel nooit sluitend bewezen – dat de economische noodzaak vroeger veel meer gewicht in de schaal legde dan de sociaal-individuele beweegredenen. Pas na de ‘opkomst’ van het romantisch partnerschap en in het kielzog daarvan het modern-westers gezin, lijkt de balans naar de andere kant over te hellen. Tegen deze achtergrond moet de ontwikkeling van het boerengezin gezien worden. Die langzame verandering naar een modern westers gezin voltrok zich over een periode van ruim anderhalve eeuw: ooit begonnen aan het einde van de 18^e eeuw en versterkt doorzettend in de 20^e eeuw. In de boerengezinnen, zo kunnen we achteraf constateren, zette deze ontwikkeling zich pas vertraagd door. Zelfs in de meeste middenstandsgezinnen, nog het meest vergelijkbaar met boerengezinnen, voltrok het overgangsproces zich al eerder. Uiteraard roept dat de vraag op naar het waarom.

---

ningen: Wetenschapswinkel Landbouwwetenschappen, 1996).

²⁶ Richard Paping and Erwin Karel, “The rural succession myth. Occupational careers and household formation of peasants’ and farmers’ offspring after 1800,” *Tijdschrift voor economische en sociale geschiedenis* 8, nr. 4 (2011): 44-75.

In boerengezinnen is, in vergelijking met burgergezinnen en arbeidersgezinnen, de afstand tussen bedrijf en gezin kleiner. Ook die regel gaat niet in elk individueel geval op, maar globaal klopt hij wel. Vrouwen op boerenbedrijven werken gemiddeld vaker mee op het bedrijf dan andere huisvrouwen. Datzelfde geldt voor kinderen. Ook ligt het op boerenbedrijven meer voor de hand dat één van de kinderen zijn vader opvolgt. De scheiding tussen boerenbedrijf en gezin heeft zich op sommige typen bedrijven al relatief vroeg in de geschiedenis voltrokken, met name op de grote akkerbouwbedrijven, zoals de bedrijven van de 19e-eeuwse herenboeren in Groningen. Voor het gros van de boeren zette die ontwikkeling echter veel later in en met name voor de kleine boeren betekende de scheiding van bedrijf en gezin in de jaren vijftig en zestig van de 20^e eeuw vaak de doodklap voor hun boerderij. Toen het minder vanzelfsprekend werd kinderen kosteloos te laten werken op het bedrijf, of de extern verdiende inkomens van kinderen in te zetten voor de overleving van de boerderij, bleek al spoedig dat menig bedrijf geen economische basis meer had.

Sociologisering van het boerenbestaan na 1945

Hiervoor werd al opgemerkt dat de sociologisering van het boerenbestaan vooral na de Tweede Wereldoorlog systematischer werd. Dat hing nauw samen met de groeiende wetenschappelijke belangstelling voor het wel en wee van het boerengezin.²⁷ E.W. Hofstee werd in 1946 aan de Landbouwhogeschool Wageningen benoemd tot hoogleraar in de sociologie en sociografie. Daarmee werd deze plek het epicentrum van de rurale sociologie in Nederland. In 1952 kreeg C.W. Willinge Prins-Visser aan dezelfde universiteit een leeropdracht in de landbouwhuishoudkunde, ook bekend onder de naam *Home Economics*, een wetenschap die in de Verenigde Staten toentertijd al bekendheid genoot. *Home Economics* had deels betrekking op de praktische kanten van het huishouden, bijvoorbeeld op de inrichting van het huis of het gebruik van moderne keukenapparatuur. Anderzijds hield ze zich ook bezig met allerlei gezinsvraagstukken, zoals de zuigelingenverzorging. In Nederland lag dat laatste wat problematischer. Vooral de confessionele organisaties zagen in gezinsvraagstukken geen rol voor de overheid weggelegd. Ze beschouwden het als een taak van de eigen verzuilde organisaties.

Hofstee en zijn medewerkers pasten de door hen ontwikkelde theorie van het ‘modern dynamisch cultuurpatroon’ toe op de sociale situatie van boerengezinnen. De Wageningse School had in de jaren vijftig en zestig veel onderzoek gedaan naar dit zogenaamde moderne cultuurpatroon. Daarbij ging men ervan uit dat de samenleving zich in een transitiefase bevond van een traditioneel-ambachtelijk naar een modern-industrieel niveau. Deze overgang uitte zich in

---

²⁷ E.W. Hofstee, “Het gezin in een veranderende wereld,” in: *Verslag van de Huishoudelijke Studieweek in Wageningen* (Wageningen: Landbouwhogeschool: 1950): 107-127.

allerlei demografische patronen in de West-Europese samenlevingen, zoals daling van het sterftecijfer, verlaging van de huwelijksleeftijd en een snel groeiende bevolking. Hofstee paste het moderne cultuurpatroon ook steeds meer toe op de sociale en culturele ontwikkeling van de westerse samenleving. Een dergelijke conceptualisering stond in de sociologische traditie van Ferdinand Tönnies' idee over *Gemeinschaft* versus *Gesellschaft*, hoewel de voorman van de Wageningse School Hofstee altijd heeft ontkend daardoor direct te zijn geïnspireerd. Vanuit een tamelijke statische opvatting evolueerde het Wageningse concept naar een dynamisch model, vandaar dat op den duur werd gesproken over een modern dynamisch cultuurpatroon. De transitie werd steeds meer beschouwd als een continuüm tussen ideaaltypische voorstellingen.

Ook het gezin kende twee ideaaltypische voorstellingen. Aan de ene kant stond het traditionele gezin waarin patriarchale verhoudingen domineerden. Het huwelijk was 'situationistisch', dat wil zeggen uit praktische overwegingen gesloten. Economische overwegingen speelden daarbij vaak een belangrijke rol en bleven daarna in de gezinssituatie overheersen. Het gezin had een open karakter. Daarmee bedoelden de Wageningers dat er sprake was van een hoge mate van integratie in de 'extended family', in de buurt en in de kerk. Tegelijkertijd was het gezin in psychologisch opzicht emotioneel-repressief. Aan de andere zijde van het continuüm stond het moderne gezin. De structuur daarvan was beduidend minder patriarchaal, eerder democratisch. Het huwelijk was, althans in beginsel, gebaseerd op affectieve gronden. In dat laatste lag ook de functionaliteit van het gezin. Het emotioneel-repressieve was vervangen door het emotioneel-expressieve. Het gezin was een geborgen, maar daardoor ook gesloten samenlevingsvorm geworden. Ten opzicht van familie, kerk en buurt was het gezin autonoom en soeverein.²⁸ De werkelijke ontwikkeling van het moderne westerse gezin lag ergens in dat continuüm. De vraag was in hoeverre het plattelandsgezin zich langzamer ontwikkelde richting moderniteit dan de stedelijke samenlevingsvormen. De Wageningse School veronderstelde hier een soort 'cultural lag'. Het plattelandsgezin was volgens Hofstee c.s. veel traditioneler dan het stedelijke.

De Wageningers verbonden de sociale en culturele achterstand van boeregezinnen aan de achterblijvende economische situatie. Een van de Wageningse onderzoekers, de communicatie-socioloog A.W. van den Ban ontdekte dat gezinnen die meer dan andere lid waren van verenigingen en die bijvoorbeeld gebruik maakten van moderne huishoudapparatuur vaker moderne landbouwmethoden gebruikten dan de door hem als traditioneel getypeerde families. Het onderzoek gaf aanleiding tot de veronderstelling dat een boer die nieuwe landbouwmethoden toepaste, behoorde tot een gezin met een moderne stedelijke levensstijl. Van den Ban was van mening dat een modern cultuurpatroon in het

---

²⁸ W.H. Douma, *Het gezin tussen verleden en toekomst. Een sociologisch onderzoek in twee verstedelijkende plattelands-gemeenten voor en na de jaren zestig; beschrijving, analyse en beschouwingen* (Wageningen: Veenman, 1975), 18.

gezin doorwerkte in de bedrijfsvoering van de boer: ‘Dit alles wil dus zeggen, dat door een bewuste of onbewuste beïnvloeding van het totale cultuurpatroon van een gezin de invoering van nieuwe landbouwmethoden kan worden versneld, terwijl omgekeerd de invoering van nieuwe landbouwmethoden het hele cultuurpatroon kan beïnvloeden’.²⁹ Het door de Wageningers gepropageerde moderniseringsprogramma was erop gericht om via sociale beïnvloeding van de dorpsgemeenschap de individuele boeren er toe over te halen hun bedrijf in economisch en technisch opzicht aan te passen aan de eisen van de tijd.

De Wageningers vonden medestanders onder ambtenaren van het Ministerie van Landbouw die er wel oren naar hadden om gezinnen in achtergebleven gebieden te ‘moderniseren’. In hun ogen zou dat de productiviteit van de boerenbedrijven ten goede komen. Boeren moesten agrarische ondernemers worden en daarbij moest ook het gezinsleven worden aangepast.³⁰ In samenwerking met de verzuilde organisaties ondernam de overheid pogingen om veel kleine boeren en hun gezinnen te ‘heropvoeden’ tot de aanvaarding van moderne waarden en normen. Het is achteraf de vraag in welke mate de modernisering van het boerengezinsleven, die na 1950 evident heeft plaatsgevonden, toegeschreven kan worden aan het actieve overheidsbeleid dan wel een effect was van de versnelde culturele integratie van Nederland door de opkomt van massamedia, zoals de televisie, en de grotere naoorlogse mobiliteit in de samenleving. Die laatste factoren zullen wellicht de grootste invloed hebben gehad, maar het effect van het moderniseringsprogramma moet niet worden onderschat. Jongeren werden gestimuleerd hun vleugels uit te slaan en niet te blijven ‘hangen’ op de boerderij. Ze kwamen zo via studie en werk in aanraking met andere sociaal-culturele aspecten van de Nederlandse samenleving. Ook de boerenzonen en -dochters die de boerderij voortzetten, kwamen via de verlengde opleidingen, vaak in een stedelijke omgeving, in aanraking met leeftijdsgenoten met een andere achtergrond. Zij vormden de nieuwe generatie boeren die in de jaren zeventig bedrijfs hoofd werden.

De Wageningse gezinssociologie

Een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Wageningse school was de gezinssocioloog G.A. Kooy. Hij schreef eind jaren vijftig het boek *De oude samenwoning op het nieuwe platteland*.³¹ Daarin deed hij verslag van zijn onderzoek in 1956 naar de samenwoningsvormen in Oost-Nederland. Het boek was in verschillende opzichten representatief voor zijn tijd. Kooy en zijn medemodernisten

²⁹ A.W. van den Ban, *Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren* dl. I (Wageningen: Landbouwhogeschool, 1956), 40.

³⁰ E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2005).

³¹ G.A. Kooy, *De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek* (Assen: Van Gorcum, 1959).

deden onderzoek in de jaren vijftig op een moment dat de behoefte aan een radicale vernieuwing voelbaar werd. De modernisten ontwikkelden zich tot de actieve propagandisten van deze vernieuwing. Zij streefden naar een herkenbaardere scheiding tussen de productieve en consumptieve functie van het boerenbedrijf. Het gezin zou een veel grotere affectieve en verzorgende functie moeten krijgen en meer analogie moeten vertonen met het model van het moderne westerse gezin. Kooy zette zich dan ook af tegen de traditionele samenlevingsvormen, die in Oost-Nederland in de vorm van drie generatie families nog een frequent verschijnsel waren. Als socioloog zag Kooy een taak voor zichzelf weggelegd om een bijdrage te leveren aan de modernisering van het gezinsleven. Tegelijkertijd was hij zich er goed van bewust dat de kerk haar zeggenschap over de samenleving in huwelijksverband niet uit handen wilde geven en geen interventie van buitenaf duldde. In zijn inleiding schetste hij die spanning duidelijk.

Kooy nam als studieobject het boerenfamilieleven in de Achterhoek. De belangstelling voor het gezinsleven in deze agrarische streek was rond 1950 plotseling gegroeid. Maatschappelijk werkers, kerkelijke leidsmannen, leiders van de standsorganisaties en gemeentelijke bestuurders hadden het boerengezin tot maatschappelijk vraagstuk verheven. In het oosten van Nederland was het zogenaamde introuwen niet ongebruikelijk. Na het huwelijk trok de bruid in bij haar man in de ouderlijke boerderij. Beide ouders bleven er meestal tot aan hun levenseinde wonen. Na de komst van kinderen werd de opvoeding meestal ter hand genomen door de moeder van de man. De vrouw hielp overdag mee op het land. In sommige dorpen en streken was de samenwoning van drie generatie families in 1950 vaker regel dan uitzondering.³² Voorstanders van deze samenwoningsvorm waren vooral in kerkelijke kring te vinden, waar de vader traditioneel een tamelijk patriarchale rol werd toebedeeld. In de kerk bestonden echter ook vooruitstrevende krachten die deze samenlevingsvorm volstrekt uit de tijd vonden. De Classis Zutphen van de Nederlandse Hervormde Kerk nam in 1952 bijvoorbeeld een motie aan waarin familiale samenwoning op de boerderij onwenselijk werd genoemd. Tegenstanders wezen vooral op de behoudendheid van de ouders die een aanpassing van bedrijf en gezin aan de eigentijdse opvattingen onmogelijk maakte. Wanneer de vader als bedrijfshoofd niet wilde afstappen van achterhaalde landbouwtechnieken, raakte het bedrijf dat de zoon te zijner tijd moest overnemen in de economische gevarezone. Ook de emotionele ontwikkeling van het jonge gezin zou door de spanningen die het samenwonen met de ouders met zich meebracht negatief worden beïnvloed. De vrouw werd maar al te licht beschouwd als een goedkope arbeidskracht van wie ook nog eens de opvoeding van haar eigen kinderen uit handen werd genomen. Kooy verklaarde de opkomst van de naoorlogse samenwoningsproblematiek vooral uit het

---

³² Zie E.H. Karel: "Samenwonen met schoonmoeders. De modernisering van het familieleven," in: *Gelderland 1900-2000*, eindred. D. Verhoeven, 334-341 (Zwolle: Waanders 2006).

feit dat de Achterhoek tijdens de Tweede Wereldoorlog uit een cultureel en sociaal isolement was gekomen. De aanraking met Hollandse vluchtelingen, met gemobiliseerde soldaten van elders en het feit dat een deel van de bevolking in Duitsland tewerkgesteld werd, had de wereld van de Achterhoekers geopend voor andere, moderne opvattingen over het gezinsleven.

Kooys boek was niet in alle opzichten overtuigend. Zijn historische analyses waren te statisch en te veel gebaseerd op heemkundige gezichtspunten met een hoog folkloristisch gehalte. In historische zin was deze traditionele drie generatie samenlevingsvorm veel minder oud. Het verschijnsel van inwoning van gehuwde kinderen en overname van het bedrijf door hen werd pas vanaf halverwege de 19^e eeuw dominant. Dit hing toentertijd nauw samen met de snelle bevolkingsgroei en het relatief nijpende gebrek aan boerenbedrijven. Daarvoor golden vaak heel andere strategieën in erfopvolging. Onderzoek in Drenthe, dat dezelfde 'traditionele' boerencultuur kende als de Achterhoek, wijst uit dat het aantal drie generatiefamilies in 1840 nog veel geringer was dan ruim honderd jaar later bij de metingen van Kooy.³³ Wat Kooy in 1956 beschreef was dus wellicht minder een eeuwenoude traditie van een blijkbaar onveranderlijke groep, als wel het resultaat van veranderende omstandigheden (bevolkingsgroei, langere levensverwachting, gebrek aan vrijkomende boerderijen) zich uitend in de ontwikkeling van een vernieuwde overlevingsstrategie gedurende de tweede helft van de 19^e eeuw. Paradoxaal genoeg veroorzaakten de demografische ontwikkelingen die volgens de groep rond Hofstee de uiting waren van het moderne cultuurpatroon nu juist een samenlevingsvorm die zij als uiterst traditioneel beschouwden!

Overigens bleek in een onderzoek dat begin jaren negentig werd gepubliceerd dat de scheiding tussen bedrijf en gezin bij dit type drie generatie families in een sterk moderne richting was geëvolueerd. Gescheiden wonen (voor de ouders werd inmiddels vaak een apart huis op het erf gebouwd) leidde ook tot gescheiden rekeningen en een grotere scheiding tussen werk en gezin.³⁴ De huisarts S. Rijpma deed begin jaren zeventig een onderzoek naar de vooronderstelling dat voor de jonge echtparen de samenwoning met de ouders tamelijk belastend was.³⁵ Hij koos als onderzoeksgebied het in de Gelderse Achterhoek gelegen Laren. Hij wilde onder meer weten of de jonge echtparen meer privacy en autonomie voor hun gezin wensten. Er waren bij huisartsen aanwijzingen dat gebrek aan en het verlangen naar privacy vooral bij schoondochters die introuwen, vaak leidde tot vooral psychosociale klachten. Rijpma kon echter bij nader onderzoek geen duidelijk verband tussen het samenwonen en 'stoornissen in gezondheid en huwelijks welslagen' vaststellen. Sterker, zijn onderzoeksgroep had

³³ Een analyse van de gezinnen in Oosterhesselen in 1839 en 1850 liet zien dat de op de meeste boerderijen kernfamilies woonden, met eventueel een inwonende knecht of dienstmeid. Onderzoeksproject: 'Het Dagelijks leven in Oosterhesselen 1740-1860' o.l.v. Erwin Karel en Richard Paping.

³⁴ Zwart, *Agrarische Huishoudens*, 158-159.

³⁵ S. Rijpma, *Gezondheid en gezinsindividualisering in een agrarische gemeenschap* (Lochem: De Tijdstroom, 1973).

een betere kans dat het huwelijk slaagde dan het gemiddelde Nederlandse echtpaar. Mogelijk speelde daarin juist een rol dat de huwelijkspartners onder de spanning van het samenwonen met de ouders dichter bij elkaar kwamen. Dat zou ook verklaren waarom bij de gezinnen die niet bij hun ouders inwoonden, de slaagkans van het huwelijk ook geringer was.

Het boerengezin in Nederland

De moderniseringstheorie en de aandacht voor het boerengezin als sociologisch fenomeen kreeg ook buiten Wageningen aandacht. F.W.J. Kriellaars, lector in de agrarische economie en sociologie, publiceerde in 1951 *Enige beschouwingen over het gezinsbedrijf in de landbouw*, waarin hij het klassieke gezinsbedrijf schetste als zijnde een eenheid tussen de gezinssfeer en de agrarische bedrijfsactiviteiten. Het bedrijf werd met behulp van gezinsarbeid en gezinskapitaal in stand gehouden. Kriellaars boog zich vooral over de vraag hoe het arbeidsaanbod op gezinsbedrijven het beste kon worden gereguleerd. Daarbij voorzag hij in de toekomst voldoende mogelijkheden voor het gezinsbedrijf om te overleven.³⁶ Kriellaars was afkomstig uit de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) en had daarmee naast zijn wellicht wetenschappelijke belangstelling ook een ideologisch belang te verdedigen, namelijk de instandhouding van het boerengezin. Dat deed hij in deze openbare les met verve.

Van groter wetenschappelijk belang was de bijdrage van Saal. De Groningse onderzoeker Cornelis Dirk Saal (1917–1986) was lector en later hoogleraar Toegepaste Sociologie in de periode 1951–1984 bij de faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij had gestudeerd aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. N.H. ter Veen, toentertijd één van de meest vooraanstaande Nederlandse sociografen, was daar zijn leermeester geweest. In 1958 promoveerde Saal op het boek *Het boerengezin in Nederland*. De promotie-editie kende als subtitel *bedrijfssociologische grondslagen*. In de handelseditie werd dit vervangen door het populairder klinkende *gezin en bedrijf*. Het boek was een zoektocht naar het ontstaan van moderne boerenbedrijftypen.

Saal gebruikte de Groningse situatie om een soort typologie van de relatie bedrijf en gezin te ontwikkelen. Volgens zijn model was aanvankelijk de integratie van bedrijf en gezin zeer hoog, wat onder andere bleek uit de participatie van de vrouw in het boerenbedrijf. Daarna volgt de fase waarin de rol van de vrouw ‘gereduceerd’ werd naar die van huisvrouw. Hier werd de grote invloed van het burgerlijk ideaalbeeld op het gezin duidelijk. De participatie van de vrouw in het bedrijf werd door Saal als criterium gehanteerd voor de mate waarin binnen het gezinsbedrijf de productieve en consumptieve functie gescheiden waren geraakt.

---

³⁶ F.J. Kriellaars, *Enige beschouwingen over het gezinsbedrijf in de landbouw*. *Openbare les* (Leiden: H. E. Stenfert Kroese, 1951).

Op de zandgronden en in de komgronden langs de grote rivieren stelde de agrarische huishouden meestal nog op het samengaan van samenwoning en productie-eenheid. Hier gold dat boeren een ‘way of life’ was, veel meer dan een zakelijke bezigheid. De scheiding tussen gezin en bedrijf bestond nauwelijks.³⁷ Hierbij dient een kanttekening te worden geplaatst. Dat zich in de kuststrook van oudsher een meer kapitalistische landbouweconomie ontwikkelde dan in oost en zuidoost Nederland staat buiten kijf.³⁸ Het is echter historisch onjuist te veronderstellen dat het boerenbestaan op de zandgronden niet zakelijk was. Hooguit lijkt voor bepaalde groepen boeren hier de continuïteit van het bedrijf in familiekring vaker te prevaleren boven winstmaximalisatie. Onderzoek doet echter vermoeden dat onder kleine boeren de continuïteit van een bedrijf door middel van erfopvolging minder relevant was.³⁹ Kinderen uit deze gezinnen startten elders een bedrijf, lang voordat de ouders in de gelegenheid waren hun bedrijf over te dragen. Dit neemt echter niet weg dat de gezinsparticipatie in de verschillende landbouwgebieden sterk gedifferentieerd was.

Saal onderscheidde naast het Groningse model, dat hij aanduidde met ‘segregatie à outrance’, nog drie andere arbeidspatronen. Het arbeidspatroon van ‘incidentele bijstand’ onderzocht hij bij Westfriese veehouders, het ‘ambachtelijk-complexe’ arbeidspatroon in de zelfkazerij van Utrecht en Holland en het ‘verzorgend-complexe’ arbeidspatroon onder andere in de Betuwe. Overal constateerde hij een groeiende scheiding tussen werk en gezin. Exemplarisch was bijvoorbeeld het ‘verdwijnen’ van de vrouw uit het boerenbedrijf als gevolg van de verplaatsing van de productie van kaas naar de coöperatieve fabrieken die rond 1900 werden opgericht. Deze verplaatsing van de activiteit roept echter de vraag op waarom de verdwijnende taak niet vervangen werd door een andere. Het verdwijnen van de vrouw van het erf was niet enkel een ‘technische’ kwestie. De invloed van burgerlijke waarden en normen in het boerenleven speelde evengoed een rol. Saal wilde in zijn onderzoek echter nagaan in hoeverre de agrarische bedrijfsvoering haar specifieke eisen bleef stellen aan de gezinsgroep.

Saal schreef zijn werk om de modernisering van het landbouwgezin, die ingezet was door het Ministerie van Landbouw en de Wageningse sociologen, te ondersteunen. De modernisten kwamen in oppositie te staan tot de kerkelijke organisaties die een inmenging van buitenaf in het leven van de veelal confessionele boerengezinnen niet duldden. Het verklaart waarom Saal in zijn inleidende

³⁷ C.D. Saal, *Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen. Deel 1 Bedrijfssociologische aspecten* (Assen: Van Gorcum, 1958).

³⁸ Zie bijvoorbeeld R. Paping, ‘Voor een handvol stuivers’. *Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei 1770-1860* (Groningen: Regio Project, 1995) en J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de 19^e eeuw, 1800-1914* (Wageningen: Landbouwhogeschool, 1985).

³⁹ Erwin Karel and Richard Paping, The transfer of farms in Dutch commercial and peasant rural societies, 1740-2000: two cases compared. Paper presented at the 21^e International Congress of Historical Science (ICHS) in Amsterdam, August 22-28, 2010.

hoofdstuk uitgebreid ingaat op de christelijke ethiek en gezinssociologie. Daarbij stelde hij de vraag centraal of de sociologie zich moest beperken tot de waarneming en diagnose van de maatschappelijke werkelijkheid dan wel die grens mocht overschrijden en actief deelnemen aan het proces van maatschappelijke planning. Hij zag voor de sociologie niet alleen een rol weggelegd in het diagnosticeren, maar ook in het prognosticeren. Daarbij citeerde hij instemmend de vaker door Nederlandse sociologen aangehaalde Eugen Rosenstock: 'De socioloog zij soldaat in de strijd om een gezonde wereld, dat is een wereld van sociale vrede'.⁴⁰ Saal wilde het terrein van huwelijk en gezin niet overlaten aan de theologie, want 'de theoloog zal bereid moeten zijn om te luisteren naar hetgeen de socioloog, concreet en zakelijk, te zeggen heeft over het huwelijks- en gezinsleven in onze hedendaagse maatschappij'.⁴¹

Boerengezinnen in beweging

Saals werk en dat van Kooy vonden navolging. Tegelijkertijd veranderden de opvattingen over het gezinsbedrijf geleidelijk. In 1963 publiceerde P.P. Wijk een rapport over de toekomstmogelijkheden van het gezinsbedrijf. Hoewel Van Wijk nog optimistisch was, tekende een begeleidingscommissie uit het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) bij zijn verslag aan dat het niet realistisch was te veronderstellen dat vrouwen en kinderen per definitie meewerkten op een agrarisch bedrijf. De commissie, onder voorzitterschap van de hoofdingenieur-directeur van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst, A.H. Crijns, meende dat de toenemende mechanisering en specialisatie, dus de voortgaande modernisering, zouden leiden tot een andere betekenis van het gezinsbedrijf.⁴² Ook in andere publicaties van sociologen werd soms gespeculeerd op het einde van het agrarisch gezinsbedrijf. Hofstee liet in een artikel zien dat het zuivere gezinsbedrijf nauwelijks nog bestond.⁴³ Zijn medewerker A.K. Constandse ging nog een stap verder. Hij wilde dat landbouwvoorlichters hun ideaal van het gezinsbedrijf vaarwel zegden en in plaats daarvan de grootschalige agro-ondernemingen zouden gaan propageren.⁴⁴ Ook bij de landbouweconoom J. de Hoogh was in 1967 pessimisme ten aanzien van de toekomst van het gezinsbedrijf te bespeuren. Hij meende dat de toename van het vreemde kapitaal in de agrarische bedrijven boeren noodzaakte zich te onderwerpen aan de principes van de kapitalistische pro-

⁴⁰ Geciteerd in : Saal, *Het boerengezin in Nederland*, 35.

⁴¹ Saal, *Het boerengezin in Nederland*, 33.

⁴² P.P. Wijk, *Moelijkheden en mogelijkheden voor het gezinsbedrijf (gezinscyclus en bedrijfsvoering). Een bijdrage tot de discussie inzake het gezinsbedrijf* (s.l.: LEI, 1963)

⁴³ E.W. Hofstee, „Soziologische Betrachtung zur Zukunft des Familienbetriebs,“, in: *50 Jahre Universität Hohenheim. Vorträge, Ansprachen, Glückwünsche und Ehrungen bei der Jubiläumfeier 19. bis 21 juni 1968*, red. G. Franz, 100-115 (Stuttgart, 1968).

⁴⁴ H.J. de Haan en A.T.J. Nooij, „Het gezinsbedrijf als politiek wetenschappelijk begrip: ideaalbeelden rondom boer en zijn bedrijf in Nederland,“ *Tijdschrift voor sociaal wetenschappelijk onderzoek van de landbouw* 5, nr. 3 (1990): 243-262, aldaar 254-255.

ductie.⁴⁵ Men dient te bedenken dat deze voorspelling van het einde van het gezinsbedrijf gebeurde in een tijd toen de verzuilde organisaties hun greep op dat soort bedrijven iets lieten vieren. Begin jaren zestig hadden zij hun verzet tegen de sanering van de kleine boerenbedrijven, en dat waren bijna altijd gezinsbedrijven, opgegeven. Via het Ontwikkelings- en Saneringsfonds (O&S fonds) – aanvankelijk bedoeld ter stimulering van jonge agrariërs, maar al spoedig een afvloeiingsregeling voor oudere boeren – konden ze hun achterban tevreden stellen met redelijke pensioenregelingen.⁴⁶ Voor sommige moderniseerders zal dit de indruk hebben gewekt dat het einde van het agrarisch gezinsbedrijf in zicht was, maar deze bedrijfsvorm was veel ‘hardnekkiger’ dan gedacht. Het gezinsbedrijf paste zich wonderwel aan bij de nieuwe politiek-culturele situatie en de veranderende sociaaleconomische omstandigheden.

Al in de jaren vijftig deed W.H. Douma, ook afkomstig uit de Wageningse School, onderzoek in de plaatsen Arkel en Kerdichem naar de gezinssituatie van plattelanders.⁴⁷ In 1975 liet hij hier een vervolgonderzoek op volgen dat resulteerde in het proefschrift *Het gezin tussen verleden en toekomst*. Douma constateerde dat het gezin als gevolg van de toenemende communicatie- en transportmogelijkheden steeds sterker onder invloed was komen te staan van stedelijke patronen. Dat wilde zeggen dat in het continuüm traditioneel-modern alle gezinnen naar de pool modern waren opgeschoven. Er bleef weliswaar een verschil tussen boeren en burgers, maar de eerste categorie was bezig met een inhaalslag. Opvallend was de sterke reductie van de productiefuncties van het gezin ten gunste van de consumptieve rol. Het was een heldere conclusie die vervolgens door Douma’s theoretisch geworstel met het begrip moderniteit achter de horizon verdween. Wat in de jaren vijftig en begin jaren zestig voor moderniseerders nog glashelder was, namelijk dat het familieleven zich moest ontwikkelen naar een modern westers patroon, was halverwege de jaren zeventig allerminst evident. De individualisering van de samenleving had geleid tot een enorm scala aan nieuwe samenlevingsvormen, die het moderne gezin veranderde in een traditioneel instituut. De moderniseringsgedachte uit de jaren vijftig bleek eens te meer verstrikt te zijn geraakt in haar concept van een continuüm traditioneel-modern, waarin beide polen in werkelijkheid slechts als statische momenten konden bestaan.

De aandacht voor het boerengezin nam vanaf eind jaren zestig af. Kooy beklagde zich in 1980 in het *Landbouwkundig Tijdschrift* erover dat de gezinssociologie het boerengezin na een veelbelovende start in de jaren vijftig en zestig geheel links had laten liggen.⁴⁸ Douma’s oorspronkelijke studie ging weliswaar nog

---

⁴⁵ De Hoogh, *Enkele beschouwingen over de economische organisatie van de landbouwproductie*, 16-17.

⁴⁶ Karel, *De maakbare boer*, 141.

⁴⁷ Douma, *Het gezin tussen verleden en toekomst*.

⁴⁸ G.A. Kooy, “Het Nederlands boerengezin anno 1980,” *Landbouwkundig Tijdschrift/P*, nr 3 (1981): 59-66.

over de plattelandsgezinnen, meestal boerengezinnen, maar in zijn vervolgstudie stond het boerengezin niet centraal, het was een subcategorie geworden. De Wageningse socioloog H.J. de Haan wees er begin jaren negentig op dat het gezinsbedrijf en het boerengezin elk op hun eigen wijze hadden gefunctioneerd. Gedurende de periode van modernisering werd het gezinsbedrijf door de politiek en de wetenschap als een onproblematische eenheid gezien. Het was door de modernisering ingepast in de moderne industriële samenleving en het boerengezin moest mee veranderen. Politici uit verschillende richtingen hielden hun bewegingsvrijheid door een model te hanteren waarin zij enerzijds de kapitalistische productiewijze propageerden en anderzijds het gezin als de belangrijkste productie-eenheid handhaafden. De Haan stelde vast dat de wetenschappers zich eerder in dienst stelden van de politieke wil tot modernisering dan ten dienste van de wensen van de boeren.⁴⁹ Anno 1990 was de toekomst van het boerengezin buiten het zicht van de politiek en de wetenschap geraakt.

De socioloog C. Vernooy, die in 1988 promoveerde op het proefschrift *Boerengezinnen in beweging*, heropende de discussies.⁵⁰ Vernooy voerde ter verklaring van de verminderde belangstelling voor het boerengezin onder andere aan dat mogelijk weinig kinderen uit boerengezinnen een sociaalwetenschappelijke studie volgden. Dat lijkt tamelijk discutabel. Meer voor de hand ligt de verklaring dat in deze periode allerlei emancipatorische studies wde voorkeur hadden en dat het boerengezin, als een nogal conservatief beschouwd instituut, buiten beeld viel. Mogelijk speelde ook het gegeven dat het aantal boerengezinnen slonk een belangrijke rol. Feit blijft dat juist het boerengezin in deze periode, mede op de golven van de algemene maatschappelijke ontwikkelingen, sterk veranderde. Enerzijds had dat te maken met het veranderde boerenbedrijf (endogene factoren), anderzijds met de veranderde Nederlandse samenleving (exogene factoren). Vernooy concentreerde zich op de 'sociaal-pedagogische' bemoeienis met het boerengezin gedurende de periode 1930-1985. Hij gebruikte daarbij katholieke boerengezinnen uit het Kromme Rijngebied als voorbeeld. Zijn studie resulteerde in de enigszins voorspelbare conclusie dat de omslag van het traditionele boerengezin naar het moderne boerengezin begin jaren zestig had plaatsgevonden.⁵¹ Net als Bouma constateerde Vernooy dat toegenomen communicatie (onder andere door onderwijs) en mobiliteit hierin dragende factoren waren. Zijn vraag was in hoeverre instanties dit beïnvloed hadden. In zijn case spelen de katholieke kerk, de landbouworganisaties, enkele plattelandsorganisaties en de overheid daarin een rol. Hun betekenis nam na 1965 af en was in de jaren zeventig zelfs geheel verdwenen.

⁴⁹ De Haan, "Images of family farming in the Netherlands", 164. Zie ook: De Haan en Nooij, "Het gezinsbedrijf als politiek en wetenschappelijk begrip".

⁵⁰ C.G.Th. Vernooy, *Boerengezinnen in beweging. Een sociaal-pedagogisch onderzoek naar het functioneren van katholieke boerengezinnen uit het Kromme Rijngebied in de periode 1930-1985* (Utrecht: s.n., 1988).

⁵¹ Vernooy, *Boerengezinnen in beweging*, 562-563.

Saskia Zwart schreef in 1980 het boek *Agrarische huishoudens*.⁵² Ze nam daarbij Oost-Gelderland (Winterswijk) als casestudie. Zwart schreef haar proefschrift toen de modernisering van de landbouw in Nederland al jarenlang bezig was. De gevolgen van verregaande mechanisatie, gestegen arbeidsproductiviteit, rationalisatie en specialisatie hadden zich deels uitgekristalliseerd. Ook de interne veranderingen van de boerenbedrijven, waaronder de taakverschuiving als gevolg van de landbouwmodernisering, waren aan het licht getreden. Eén ding was niet veranderd: de overgrote meerderheid van de boerenbedrijven was nog steeds gezinsbedrijf. Zwarts studie was in zekere zin opmerkelijk. Tot begin jaren zeventig was de rol van vrouwen in studies over boerengezinnen weinig belicht. Uitzondering vormden wellicht Daisy Stork-van der Kuyls studies over de Drentse en Groningse boerinnen, die respectievelijk in 1952 en 1966 verschenen.⁵³ Meestal stond het gezin in relatie tot het bedrijfsleven of het gezinsleven op het platteland in vergelijking met de stad in het middelpunt van de belangstelling. Mede onder invloed van de tweede feministische golf kwam de rol van de boerin meer centraal te staan. De belangstelling voor de specifieke taken die de vrouw op het ‘eenmansbedrijf’ verrichtte, nam toe. Op den duur mondde deze belangstelling uit in een specifieke genderbenadering, die ook goed herkenbaar is bij de historica Margreet van den Burg die veelvuldig publiceerde over de rol van onderwijzeressen en boerinnen op het 19^e en 20^e-eeuwse platteland.⁵⁴

Zwart probeerde deze twee richtingen, de traditionele benadering en de genderbenadering, te combineren in haar studie. Zij wilde kijken hoe de modernisering van de landbouw en de nieuwe visies op huwelijk en gezin van invloed waren op de agrarische huishoudens. Daarbij stonden de vervlechting van gezin en bedrijf en de taakverdeling tussen echtgenoten – met bijzondere aandacht voor de vrouw – centraal.⁵⁵ Zwart concludeerde dat in haar onderzoeksgebied de scheiding tussen bedrijf en gezinsleven duidelijk groter was bij jonge echtparen, waarvan de man hoger opgeleid was en de kerkelijke binding geringer. Juist bij deze groep bleek dat er modernere opvatting bestonden over sekse-rollen. Bovendien was de scheiding tussen gezin en bedrijf op de grotere modernere bedrijven significant groter dan elders. Tegelijkertijd was de arbeidinzet van vrouwen op deze bedrijven minder groot.

Voorzichtigheid is geboden wanneer Zwarts conclusies worden veralgemeend, zeker anno 2012. Het boerenbedrijf en het gezin zijn sterk geïndividualiseerd geraakt, dat wil zeggen dat de regionale context en de daarbij behorende culturele waarden en normen een veel geringere rol spelen dan vroeger. Het

---

⁵² Zwart, *Agrarische huishoudens*.

⁵³ D.M.E.A.J. Stork-Van der Kuyl, *De Drentse boerin: haar plaats in de samenleving* (Assen: Van Gorcum, 1952) en idem, *De boerin van nu en straks*.

⁵⁴ Margreet van den Burg, ‘Geen tweede boer’. *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen: Wageningen Universiteit, 2002).

⁵⁵ Zwart, *Agrarische huishoudens*, 3.

kiezen voor een ogenschijnlijk klassiek levensverband wil niet zonder meer zeggen dat moderne opvattingen taboe zijn. Feitelijk zit dat ook al in haar conclusies wanneer Zwart de relatie tussen het economisch-rationeel geleide bedrijf (modern) en het minder sterk gespecialiseerde bedrijf (traditioneel) geeft. Op het eerste bedrijf is de participatie van vrouwen en de daarmee samenhangende beslissingsbevoegdheid geringer dan op het tweede.⁵⁶ In de huidige agrarische wereld is een veelheid van 'arrangementen' mogelijk, zonder dat we die als modern of traditioneel kunnen typeren.

Zwart snijdt nog een ander interessant fenomeen aan. In de gezinssociologie wordt de vermenging van productie-eenheid en consumptie-eenheid gezien als een archaisch verschijnsel, dat vanzelf zal verdwijnen. Deze vermenging is niet meer dan een 'cultural lag' als gevolg van een langdurig cultureel en ruimtelijk isolement.⁵⁷ Merkwaardigerwijs blijkt zij bij veel boerengezinnen een hardnekkig verschijnsel. Zwart geeft als verklaring voor de vermenging dat de specifieke verstrengeling van boerenbedrijf en boerengezin minder uit de traditie voortvloeit, maar eerder een antwoord (strategie) is op eigentijdse ontwikkelingen. In aanvulling hierop kan gesteld worden, dat sommige gezinnen daarom bewust kiezen voor een boerenbestaan. Uit veel onderzoeken blijkt dat de scheiding in sommige gevallen vrij ver wordt doorgevoerd. Deze is dus zeer wel mogelijk voor alle bedrijven. Toch gebeurt het niet en dat duidt op een keus. Kiezen voor een agrarisch huishouden is dan een stijlkeus die echter door de beperkte toegankelijkheid van de agrarische economie vaak slechts is weggelegd voor boerenzonen en -dochters. Daardoor *lijkt* het een traditie en staat de klassieke gezinssociologische analyse die ook in het boerengezin een onvermijdelijke 'Werdegang' van traditioneel naar modern ziet ter discussie.⁵⁸ Wat traditioneel lijkt is feitelijk een bijzondere variant van het moderne gezinsleven.

Zwart benaderde het vraagstuk vanuit de achtergrond van de vrouwenstudies, die later overgingen in de genderstudies. Tegenwoordig worden drie fases in de ontwikkeling van de genderstudies binnen de landbouwstudies verondersteld. De fase tussen 1950 en 1970, samenvallend met de eerste fase van de landbouwmodernisering na de oorlog, de periode 1970 tot halverwege de jaren negentig, toen de emancipatie van vrouwen ook binnen de agrarische sector een belangrijke rol speelde en het tijdbestek daarna, toen het accent wat breder op de sociaal-politieke ontwikkeling op het platteland kwam te liggen.⁵⁹ Bettina Bock en Henk de Haan zien de eerste fase, in navolging van Ad Nooij, als een stedelijk burgerlijk conservatief offensief op het platteland, waarbij de rol van vrouwen

⁵⁶ Zwart, *Agrarische huishoudens*, 154-155.

⁵⁷ Zwart, *Agrarische huishoudens*, 167.

⁵⁸ Zie in dezen bijvoorbeeld Kooy, "Het Nederlands boerengezin anno 1980", 64.

⁵⁹ Bettina Bock and Henk de Haan, "Gender and rural studies in the Netherlands: The development of academic discourses from the 1950s to the present," *Tijdschrift voor sociaal wetenschappelijk onderzoek van de landbouw* 17, nr. 4 (2002): 201-215, aldaar 201.

werd gereduceerd tot het huishouden en de verzorging van de kinderen. Deze opvatting kwam terug in de meeste studies over de landbouw in deze tijd. Na 1970 veranderde deze gangbare opvatting echter radicaal en werd juist gekeken met een emancipatoire blik. Studies over de rol van de vrouw in het arbeidsproces en haar sociaal-politieke betekenis op het platteland kregen de overhand. Zwart was een van de onderzoekers die een breder perspectief zochten. Zij plaatste modernisering, familierelaties en de rol van de vrouw daarbinnen in een sociologisch kader.

Gezin en ideologie herzien

Kooy vond navolging bij de ruraal-socioloog Henk de Haan, die vanaf eind jaren tachtig verschillende studies over het gezin publiceerde. In 1986 stelde hij dat de culturele waarden die op het agrarische gezinsbedrijf verbonden werden met de zelfstandigheid steeds moeilijker te realiseren waren. Oorzaak was volgens hem de verzwakking van de ideologische basis van het aan de gezinslogica inherente handelen op de boerderij. Het marktgerichte denken vormde een bedreiging voor de sociaal-culturele reproductie van het gezinsbedrijf. Vanaf begin jaren tachtig zocht het sociaalpsychologisch georiënteerde onderzoek op boerenbedrijven naar een nieuwe basis. Het gezinsbedrijf werd weer beschouwd als een 'productie-eenheid met een niet kapitalistische kostenstructuur, welke geconditioneerd wordt door de marktverhoudingen'.⁶⁰ Als voor zoveel andere ruraal-sociologen gold ook voor de Haan dat hij zocht naar een oplossing voor de dilemma's die het actor-structuur debat met zich meebracht. In dit theoretische debat ging het uiteindelijk om de vraag in welke mate de boer nog in staat was zijn eigen directe omgeving te beïnvloeden, of dat hij een willoos slachtoffer was geworden van de structuren waarin hij leefde en werkte. In zoverre dit debat de discussie over de betekenis van het gezinsbedrijf betrof, ging het erom de verwevenheid tussen de economische en de verzorgende sfeer in het gezin niet uit het oog te verliezen. De Haan vatte het gezinsbedrijf op als een sociaaleconomische handelingscontext, waarbinnen actoren streefden naar de verwezenlijking van hun doelstellingen. De vraag was of dit handelen slechts tot stand kwam onder externe dwang (kapitalisme) of dat ook autonome waarden en doelstellingen een rol speelden. De Haan stelde dat het streven naar continuïteit van zelfstandigheid een belangrijke voorwaarde was voor de culturele reproductie van het gezinsbedrijf. Hij koppelde daaraan zelfs het begrip 'levenswijze'.⁶¹ Dit laatste herinnert aan de discussie die de Wageningers eerder voerden over het boer-zijn en het agrarische ondernemerschap. Het boer-zijn werd lange tijd als traditionele waarde gekenschetst, maar A.K. Constandse ontdekte bij zijn onderzoek naar moder-

⁶⁰ Henk de Haan, "De sociale en culturele reproductie van het gezinsbedrijf," *Tijdschrift voor sociaal wetenschappelijk onderzoek van de landbouw* 1, nr. 1 (1986): 65-87, aldaar 65-66.

⁶¹ De Haan, "De sociale en culturele reproductie van het gezinsbedrijf", 71.

ne boeren in de Noordoostpolder dat deze schijnbaar klassieke waarde ook bij deze boeren een belangrijke rol speelde.⁶² In de nieuwe context dook boer-zijn weer op in de vorm van autonome doelstellingen, die werden geassocieerd met 'vrijheid van handelen', 'eigen beslissingen nemen' en dergelijke. De continuïteit van zelfstandigheid vertaalde zich ook in de strategieën om de boerderij over te dragen. Het kind dat het bedrijf erfde, werd bevoordeeld ten opzicht van zijn (soms haar) mede-erfgenamen. De Haan veronderstelde dat deze bevoordeling bij de traditionele gezinsbedrijven het sterkst was, met andere woorden: in die gebieden waar traditionele culturele waarden zich het makkelijkst hadden kunnen handhaven.

De landbouw is dus in het moderne kapitalisme geïntegreerd zonder dat het gezinsbedrijf verdween. De kapitalistische bedrijfsvorm kwam naast het traditionele boerenbedrijf tot ontwikkeling en was gebaseerd op een onttrekking en concentratie van taken die de boeren traditioneel zelf verrichtten. Het onderscheid tussen het arbeidersgezin en het boerengezin ziet De Haan vooral in de dubbele binding met de markt van het arbeidersgezin. Een arbeider is zowel wat betreft productie (arbeid) als consumptie verbonden met de arbeidsmarkt. Moderne boerengezinnen kennen slechts een binding in zoverre het de consumptie betreft. Het boerengezin heeft zich weliswaar gedeeltelijk losgemaakt van de gezins sfeer (ten minste als we de door De Haan veronderstelde ideaaltypische situatie als uitgangspunt nemen), maar wat betreft arbeid worden de gezinsrelaties nog steeds gemobiliseerd binnen de oude vertrouwde eenheid. Hoewel deze inzet van arbeid in strijd is met de moderne ideologie, ervaren boeren dat niet zo. Zij kennen als referentiekader nog steeds de traditionele, pré-industriële (peasant) gezinsideologie. Toch ontstaat door de toenemende marktintegratie volgens De Haan op het niveau van de productievorm een spanning tussen ideologie en productieverhoudingen.⁶³

Inkomenstrategieën

Naast de sterk sociologisch georiënteerde richting van de Wageningse School is in de literatuur ook een meer economisch georiënteerde richting. Het vraagstuk wordt in de literatuur over boerengezinnen meestal benaderd vanuit de dichotomie productie en consumptie-eenheid. Daarbij wordt verondersteld dat in het modern-westerse (lees: stedelijke) gezin de scheiding tussen productie en consumptie een feit is. Dit scheidingsproces voltrekt zich in de boerensamenleving (uitzonderingen daargelaten) veel langzamer. De verstrengeling van gezin en bedrijf manifesteert zich op verschillende vlakken, in de eerste plaats op het vlak van de *arbeidinzet*. In veel gevallen is sprake van inzet van het arbeidsver-

⁶² A. Constandse, *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinwerking in de Noordoostpolder* (Wageningen: Landbouwhogeschool, 1964).

⁶³ De Haan, "De sociale en culturele reproductie van het gezinsbedrijf", 79-85.

mogen van gezinsleden op het bedrijf, hoewel het per regio sterk kan verschillen. Vanuit historisch perspectief is daarin een zekere dynamiek waar te nemen. Zo neemt de inzet van arbeid van kinderen globaal genomen af, terwijl die van vrouwen sterk naar omstandigheden kan wisselen. Anders dan vroeger is de inzet echter niet meer vanzelfsprekend. De modern geleide boerenbedrijven maken voor de arbeid die niet door het bedrijfshoofd kan worden verricht meestal gebruik van loonbedrijven.⁶⁴ In die zin groeit de scheiding tussen gezin en bedrijf.

In de tweede plaats is er een sterke verstrengeling in *financieel* opzicht. De scheiding tussen huishoudgeld en bedrijfsgeld was in het verleden tamelijk dun. Investerings in het bedrijf gingen vaak ten koste van uitgaven in de persoonlijke levenssfeer. Een slechte oogst betekende een sober leven. Deze verstrengeling is na de Tweede Wereldoorlog ogenschijnlijk minder geworden.⁶⁵ Door een meer zakelijke benadering, waarbij de banken een belangrijke rol spelen, zijn beide geldstromen strikter gescheiden. Deels is deze scheiding echter een boekhoudkundige oplossing. De verstrengeling van financiële aspecten dook op andere manieren weer op, zoals bij beloning van meewerkende kinderen, zakgeld en erfenisvraagstukken.

In de derde plaats speelde de *ruimtelijk-fysieke* verstrengeling een rol. Bedrijf en woongedeelte stonden op hetzelfde erf. Werk en gezin waren daardoor ook in ruimtelijk opzicht dicht bij elkaar geïmponeerd. In oostelijk Nederland, waar lange tijd drie generatie families op de boerderij woonden, was dat nog evidentier. Door de moderne ruilverkavelingen werd die eenheid aanvankelijk verder geaccentueerd. Boeren verdwenen uit de dorpen en vestigden zich op nieuwe boerderijen op hun land. Het gezin raakte daardoor geïsoleerder van de dagelijkse sociale contacten met dorpsgenoten. Door de toenemende mobiliteit verminderde dat isolement echter op den duur. Sommige landbouwers, zoals tuinders, waren ook minder geneigd bij hun bedrijf te wonen.

Tot slot is er ook een *emotionele verstrengeling*. Hoewel dit laatste aspect volgens het moderne ondernemerschap geen rol meer mag spelen, zijn veel boerengezinnen aan hun bedrijf, dat vaak al decennialang in familiehanden is, emotioneel gebonden. Het bedrijf wordt beschouwd als een familiebedrijf, ook al zal slechts één van de kinderen het kunnen voortzetten.

Het kan natuurlijk ook zo zijn dat een analyse van het boerenbedrijf in termen van gezin en bedrijf niet de juiste benaderingswijze is. De conceptualisering gaat er namelijk van uit dat door beide te onderscheiden het totaal het beste gevat kan worden, terwijl in werkelijkheid de zogenaamde privésfeer buiten beschouwing blijft. Meestal wordt namelijk de invloed van het bedrijf op het ge-

---

⁶⁴ Zie ook: F.W.J. Krielaars, *Het agrarisch gezinsbedrijf in verandering. Afscheidscollage gegeven bij het neerleggen van het ambt van bijzonder hoogleraar in de sociaal-economische vraagstukken in de landbouw op 13 november 1986* (Tilburg: Tilburg University Press, 1987).

⁶⁵ Karel, "De maakbaarheid van boer en gezin".

zinsleven bestudeerd en niet omgekeerd.⁶⁶ Wanneer nu de invloed van het gezinsleven op het bedrijf centraal zou komen te staan, zou dat mogelijk tot een dieper inzicht kunnen leiden in bijvoorbeeld de genderverhoudingen en bedrijfsstrategieën. Bedrijfsstrategieën worden namelijk nog steeds ontwikkeld op grond van de gezinssituatie, denk alleen maar aan de kwestie van de bedrijfsopvolging. In elk geval moeten we een onderscheid maken tussen inkomens- en opvolgingsstrategieën. Met inkomensstrategieën bedoelen we de inzet van de arbeid van het gezin in en buiten het bedrijf. Een methode om daarin inzicht te krijgen is het gebruik van arbeidsstatistieken. De verschillende statistieken over de arbeidskrachten in de land- en tuinbouw zijn niet allemaal vergelijkbaar. We hebben een reeks van 1950 tot en met 1965, een van 1975 tot 2000 en tot slot een van 2000 tot 2008. In 1970 werd de telling grondig herzien en aangepast aan de Europese normen, maar tussendoor verschilden de gepubliceerde cijfers onderling nogal. Boerendochters werden vaak niet afzonderlijk meegeteld en ook niet in alle gevallen is het percentage meewerkende echtgenotes bekend. Toch is een aantal trends waarneembaar. Het totaal aantal arbeidskrachten in de landbouw is sinds 1950 met ongeveer 63 procent gedaald. Aanvankelijk was de verhouding tussen niet-gezinsleden en gezinsleden respectievelijk 15 en 85 procent, maar anno 2010 is dat ongeveer 30 en 70 procent.⁶⁷ De participatie van vreemde arbeidskrachten daalde gedurende de moderniseringsperiode iets, maar halverwege de jaren tachtig nam het aantal vreemde arbeidskrachten weer toe. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats groeide het relatieve belang van de tuinbouw, die traditioneel veel arbeidskrachten vergt door de arbeidsintensieve productiemethoden die daar worden ingezet. Doordat ook de gezinnen van de tuinders kleiner werden, nam de relatieve arbeidsparticipatie van gezinsleden af. Verder speelde ook de schaalvergroting een rol, waardoor op de bedrijven ondanks de mechanisering meer arbeidskrachten moesten worden ingezet.

De inzet van vreemde arbeiders verschilt per sector. In de akkerbouw worden veelal landbouwloonbedrijven ingeschakeld, in de tuinbouw vaak buitenlandse arbeidskrachten. Het aantal meewerkende kinderen op de bedrijven daalde in de jaren zestig en zeventig en stabiliseerde nadien. In latere tellingen leek het aantal meewerkende kinderen te stijgen, maar deze groei is te wijten aan de telssystematiek, waardoor het verschil tussen meewerkend kind en bedrijfsopvolger niet altijd even helder is. Ook de arbeidsparticipatie van vrouwen lijkt golfbewegingen te maken. Tot begin jaren tachtig steeg deze waarna een geleidelijke daling inzette tot het begin van het nieuwe millennium. Sindsdien is weer sprake van een relatieve groei. Volgens tellingen van de EU in 1998 verdienden 65 procent

---

⁶⁶ Zie in deze ook: Maria Endevelt, "Van melkmeid tot manager. Europees onderzoek naar vrouwen in de landbouw," *Lover*, nr. 2 (1999): 100-102, 105.

⁶⁷ CBS, Landbouwtellingen 1950-2010.

van de boerinnen in Nederland nog steeds een inkomen op het boerenbedrijf. Slechts 19 procent werkte gedeeltelijk of geheel buiten het bedrijf en 13 procent van alle vrouwen verrichtte nevenactiviteiten op het bedrijf. Meestal ging het dan om het houden van een eigen winkel waar boerderijproducten werden verkocht.⁶⁸ Het relatieve aandeel van gezinsleden bij het werk op boerenbedrijven nam sinds 1970 af. Voor die tijd daalde weliswaar het absolute aantal op de boerderij werkzame gezinsleden, maar omdat het aantal externe arbeidskrachten sterk daalde, steeg het aandeel gezinsarbeid relatief. Na de jaren tachtig daalde het relatieve aandeel, maar het belang van de gezinsarbeid is anno 2010 onverminderd hoog.

Bedrijfsopvolging door zoon of dochter is allang niet meer een standaard procedure in de Nederlandse landbouw. In 2008 had bijna een derde van de (professionele) agrarische bedrijven met een bedrijfs hoofd ouder dan 50 geen bedrijfsopvolger.⁶⁹ Deze bedrijven zullen als gevolg van schaalvergroting waarschijnlijk worden toegevoegd aan bedrijven die wel een opvolger hebben. Overigens blijft de opvolging sterk op mannelijke opvolgers georiënteerd. Weliswaar neemt het aantal vrouwelijke bedrijfsopvolgers toe tot 8 procent (het huidige percentage is 4), maar de stijging vindt vooral plaats op die plekken waar een groot gebrek aan opvolgers bestaat, zoals in de akkerbouw, de vollegrondse tuinbouw en de minder gangbare veehouderij (kippenhouderij, geitenfokkerij en dergelijke).⁷⁰ Tegelijkertijd is de verwachting dat het aantal gezinsbedrijven in de toekomst (tot 2020) relatief zal afnemen ten gunste van andere bedrijfsvormen.⁷¹ Deze laatste voorspelling wordt echter in feite al een halve eeuw gemaakt zonder te worden bewaarheid. Wel is van belang dat volgens dezelfde rapporten de multifunctionele bedrijven en daarmee verwante bedrijfsvormen aan belang zullen winnen. Dit betekent dat ook de inkomenstrategieën zullen veranderen.

Epiloog: het gezinsbedrijf een anomalie?

Welke invloed heeft de modernisering van de landbouwsector gehad op het familiebedrijf? Nadat begin jaren vijftig besloten was de landbouwsector structureel te moderniseren, onder andere middels ruilverkavelingsprogramma's, werd, mede op aandringen van de Wageningse sociologen, besloten om een sociaal programma als flankerend beleid op te zetten. Dit zogenaamde streekverbeteringsprogramma richtte zich ook op het boerengezin. Hoewel het streekverbeteringsprogramma vooral bedoeld was voor agrarische achterstandsgebieden, zegt de onderliggende filosofie ook iets over de visie van beleidsmakers en bestuurders op het boerengezin in het algemeen.

⁶⁸ Persbericht LEI-DLO 1593, 8-3-1993.

⁶⁹ Rob Stokkers et al, *Opvolgers gezocht voor het boerenbedrijf* (Wageningen: LEI Wageningen UR, 2010), 9.

⁷⁰ Stokkers, *Opvolgers gezocht voor het boerenbedrijf*, 32.

⁷¹ G. Backus et al, *Voorbij het gezinsbedrijf? Organisatie van het agrarisch bedrijf nu en in de toekomst* (Den Haag: LEI Wageningen UR, 2009).

De socioloog Nooij veronderstelt dat de stedelijke waarden en normen over gezinnen via dit soort programma's werden overgeheveld naar het platteland. In die zin was sprake van een stedelijk beschavingsoffensief. Er zijn zeker elementen te herkennen van een dergelijk offensief, maar de verklaring doet geen recht aan het eigen karakter van de plattelandsgezinnen, met name dat van de boerengezinnen. Traditioneel werden in het boerengezin de productie- en consumptie-eenheid samengebracht. Gedurende de industriële revolutie raakte die tweeenheid in de meeste gezinnen gescheiden, maar in het boerengezin bleef deze (deels) in stand. Vaak leidde dit laatste tot de opvatting dat het boerengezin een anomalie was in het industriële tijdperk en menig keer is het einde van de traditionele organisatie van het boerengezin dan ook aangekondigd. Ook nu kondigen sommigen haar einde aan.

De hardnekkigheid waarmee het boerengezin als productie- en consumptie-eenheid stand houdt doet veronderstellen dat het meer is dan een overblijfsel uit voorbije tijden waarvoor binnen het moderne kapitalisme eigenlijk geen plek zou moeten zijn. Er hoeft geen misverstand over te bestaan dat de hele organisatievorm duidelijk sporen van het verleden draagt. De overdracht van boerenbedrijven binnen families en de organisatie van de productie rondom het gezin laten zich gemakkelijk herleiden tot de wijze waarop het boerenbedrijf eeuwenlang heeft bestaan. Traditie alleen kan echter niet verklaren waarom het op deze wijze in stand kon blijven.

Een vergelijking met middenstandsgezinnen dringt zich op. Ook hier liepen werk en gezin vaak vloeiend in elkaar over. Lange werktijden, de vaak slechte scheiding tussen financiering van bedrijf en gezin en de verwachting dat één van de kinderen het bedrijf in de toekomst zou overnemen, waren ook hier herkenbare elementen. Bovendien was ook hier de inzet van gezinsleden als goedkope arbeidskrachten, zeker in pektijden, erg lucratief. Het middenstandsgezin in de klassieke zin komt nog steeds voor, maar is de afgelopen decennia sterk op zijn retour geraakt. De boerenbedrijven en de middenstandsbedrijven hebben de afgelopen halve eeuw een verschillende ontwikkeling gekend: boerenbedrijven zijn beduidend kapitaalsintensiever dan het gemiddelde middenstandsbedrijf. Boerenbedrijven moeten, om voldoende inkomen te genereren, een minimale kapitaalsintensiteit (in de vorm van gebouwen, machines, land of vee) hebben. Vermogen in de vorm van vreemd kapitaal (banken) is onmisbaar, maar deels bestaat het ook uit eigen kapitaal. De overdracht van dit kapitaal kan met behulp van allerlei juridische constructies binnen het gezin makkelijker verlopen dan wanneer het hele bedrijf moet worden overgedragen aan vreemden. Veel boeren die geen opvolger hebben zien hun land dan ook vaak verdeeld over verschillende boerenbedrijven van burenen die nog willen uitbreiden. Boerenbedrijven worden slechts in zijn geheel overgenomen door boeren die elders hun land bijvoorbeeld vanwege stadsuitbreiding hebben moeten verlaten of door boeren-

zoons op andere boerderijen die eigen kapitaal kunnen meebrengen. Voor buitenstaanders blijft de markt voor boerenbedrijven tamelijk gesloten.

De vraag is of de moderne ontwikkeling in de bedrijfstakorganisatie deze geslotenheid langzaam zal veranderen. Winkelketens (en ook andere agro-industriële ondernemingen) zijn geneigd het voedselketenproces steeds meer te willen beheersen. Dat kan door contracten af te sluiten met boeren, maar ook door belangen te nemen in deze bedrijven. Ze worden als het ware eigenaar. In dat geval zou het boerengezin zijn positie verliezen en steeds meer vervangen worden door bedrijfsleiders. Anderzijds blijft voor deze ketens het traditionele gezinsbedrijf een alleszins aantrekkelijke vorm om risico's (gedeeltelijk) op af te wentelen. Uiteindelijk is het (boeren)gezinsbedrijf ook niet meer dan één van de vele varianten van arbeidsorganisatie binnen een kapitalistisch systeem en in die zin is het veel minder een anomalie dan vaak wordt verondersteld.

